

jade« (str. 241) nije potanko razrađen. Dosljedan u naglašavanju važnosti unutrašnjeg svijeta, autor ne mari za prikaz vanjskih, objektivnih okolnosti. Međutim, hrvatskom će čitatelju biti možda zanimljivo da se jedan od rijetkih spomena društvenog konteksta tiče naše zemlje. Opisujući jednu knjigu, autor piše kako ga je tekst podsjetio na »duševne muke« što ih je i sam iskusio angažirajući se devedesetih godina za »hrvatsku stvar«. Kao i drugdje u knjizi, on ostaje na toj šturoj izjavi izbjegavajući pojasniti konkretne pojedinosti tog angažmana. On samo kaže da je politički angažman djelovao štetno na njegovu umjetnost i misao, jer, po svojoj naravi, političke obveze »manipuliraju ljudskim bićima a, naposljetku, samom istinom« (str. 223). Nema sumnje da bi ova knjiga bila zanimljivija hrvatskom čitatelju da nam je autor obznanio razloge svojega angažmana, ali isto tako i potonjeg razočaranja. Ovako ćemo svjedočanstva o »zauzimanju za hrvatsku stvar«, o dvojbama i spoznajama koje su ga popratile, potražiti drugdje.

U odlomcima gdje nalazimo bilješke koje opisuju autorov egzistencijalni *Angst*, osjećam određenu dozu pretencioznosti. Tako čitamo da naš autor piše za mali broj čitatelja, da ga danas malo čitaju, a da će ga možda još manji broj čitati u budućnosti. To je svakako jedno od ishodišta njegovih strepnji: »Sanjam da me se čuje i vidi, da utječem na događaje od trenutka kad podignem glas, da vodim vojsku učenika. A dok se to ne desi, da budem miran: hoće li se taj san ikada obistinuti« (str. 78). Ostavimo autoru njegove dvojbe i zapitajmo se u kojoj je mjeri opravdan taj »proročanski ton« (str. 100). Meni se čini da on počiva na labavim temeljima.

U zaključku knjige čitamo najizravniju formulaciju njegova svjetonazora: »Moja filozofija života jest da su fizikalna obilježja događaja ostala ista kroz čitavu povijest. Možda su se preoblikovala u našem vremenu, no ono što imamo sada nije čovječanstvu ništa novo. U objektivnom svijetu, nema ničega novoga za besmrtnu dušu ljudskog bića. Jedini vrijedan život odvija se unutar nas. To je također jedini originalni i neponovljivi svijet našega iskustva« (str. 243).

Zanemarivanje učinaka povijesnih mijena na ljudsku osobnu i kolektivnu egzistenciju, ovdje izriječno formulirano, osnovno je polazište ne samo ponuđenih čitanja u ovoj knjizi nego i autorova postavljanja prema svijetu. Stremljenje mudrosti, o čijim postajama izvješćuje Anthony Mlikotin, ipak nije samo unutarnja pustolovina nego je, otjelovljeno u knjizi, upućeno široj javnosti i kao takvo podložno je kritičkoj valorizaciji.

Moram priznati da mi je tijekom čitanja obećana mudrost izmicala. Ono što se uprizorilo u tekstu više je drama samog stremljenja, težnja osmišljavanju života u nepovoljnim okolnostima. Kad knjigu shvatimo na taj način, onda ćemo svakako uvažiti i njezin kontekst koji, pogotovo u SAD, pokazuje snažne voajerske oznake. Međutim, ta se potreba uglavnom upražnjava upoznavanjem sa životopisima djelatnih osoba, ljudi koji odlučuju o svijetu. U tom smislu, zabilješke koje imamo pred sobom uistinu predstavljaju »usamljeno putovanje«.

Stipe Grgas

Ellen R. Klein

Undressing Feminism

A Philosophical Exposé

Paragon House, St. Paul, MN 2002.

Recentno djelo američke filozofkinje Ellen R. Klein *Undressing Feminism. A Philosophical Exposé* pokušaj je revizije feminizma od njegovih početaka do suvremenog stanja onoga što se tim imenom uopće razumijeva. Autorica iz tog razloga prije svega postavlja pitanje, što danas znači riječ »feminizam« uz postojanje tolikih feminizama, te kako današnji feminizam ili feminizmi (ne) odgovaraju na zahtjeve suvremenih žena te, naposljetku, zašto feminizam zahtijeva ozbiljnu reviziju. Stajalište Ellen R. Klein izrazito je kritičko; ona sebe samu, s punim pravom, svrstava u niz velikih kritičarki feminizma, poput izrazito medijski eksponirane Camille Paglie ili manje poznate Christine Hoff-Sommers (»Who Stole Feminism?«). »Ski-danje« feminizma očigledno je projekt koji je moguć samo teoretičarki koja promatra feminizam očima autsajdera, dakle, nekoga tko izričito ne pristaje uz političku agendu feminizma. Osnovno polazište napada na feminizam Ellen R. Klein jest pojam jednakosti koji je, smatra autorica, kao validan pojam prve generacije feministica, do krajnosti zloupotrijebljen u trećem valu feminizma (u suvremenom feminizmu) u korist ideje različitosti. Otuda njezina očitovana odanost idejama prvog vala feminizma.

Djelo Ellen R. Klein prijeko je potrebno, a i više nego dobrodošlo svim ženama koje su

odane borbi za ženska prava, a koje su uglavnom neprijateljski raspoložene prema onome u što se feminizam kao politički pokret izrodio, te bi svakako pozdravile iznalaženje novog imena za sebe same. Klein najprije kreće s definicijom feminizma, popisivanjem i opisivanjem njegovih različitih ograna, te zatim dotiče za nju temeljno pitanje jednakosti u feminizmu. Zatim slijede poglavlja posvećena razvoju samog feminizma, krećući od prve generacije, za koju je upravo pojam jednakosti bio ključan, zatim poglavlje o drugoj generaciji, njezinu prvom valu (koji započinje dvadesetih) i drugome valu, gdje prvi val nasljeđuje zahtjeve prve generacije, zahtjev jednakosti, a drugi val druge generacije uvodi radikalni feminizam preko »Spolne politike« Kate Millett. Upravo se tu događa preokret i to je za Ellen Klein trenutak u kojem je sve pošlo krivo – stara ideja da ženska biologija nije presudna za samu ženskost, da ne čini žene nužno različitim u odnosu na muškarce, odjednom je preokrenuta za 180 stupnjeva. Drugi val feminizma vrednuje više različitost negoli jednakost, budući da je sve u zapadnoj kulturi – njezini zakoni, demokratski ideali, kapitalizam, te čak filozofski ideali – suštinski muško, dakle, patrijarhalno.

Treću generaciju feminizma, ili suvremeni feminizam obilježuje, prema Ellen Klein, »having-it-both-ways« filozofija. Žene su, ili različite ili jednake, kako im odgovara; spolni stereotipi prigrljuju se ako su pozitivni, kada upućuju da su žene skrbnije i suosjećajnije od muškaraca, a odbacuju kada su negativni, kada ukazuju na to da su žene manje inteligentne i manje racionalne od muškaraca. Feminizam ne samo da je iznevjerio pojam jednakosti prve generacije i prvog vala druge generacije već je i nanio ozbiljnu društvenu i političku štetu američkim ženama i muškarcima. Klein će se s pravom obrušiti na feminističku kratkovidnost, nazivajući neke suvremene feministkinje neandertalcima u njihovu vječnom uvjerenju da su žene uvijek žrtve, ili u prikladno nazvanom »histeričnom« feminizmu.

Klein se također osvrće na dijagnozu suvremenog stanja Susan Faludi u poznatom djelu *Backlash* (1991), koja govori o »neobjavljenom« ratu protiv žena što se odvija preko odašiljanja slika samim ženama o njihovoj neuspješnosti. Najveća se opasnost za Faludi sastoji se u tome što suvremene žene za vlastitu nemogućnost imanja svega krive feminizam. Klein, naravno, neće zanemariti društveni pritisak na žene što ga Faludi naziva »ratom«, da se udaju i imaju djecu, ali ni-

kako ne smatra tu činjenicu dostatnim odgovorom. Uvidajući, naravno, da nitko više ne može optuživati društvo (barem ne američko) da ne daje prostora ženama, svakako se postavlja pitanje što je to u samim ženama što ih tjera da pružaju otpor svim životnim stilovima koji bi ih približili muškarcima. Tako, studija okončava važnim pitanjem »Je li feminizam mrtav?«, potaknutim kao i cijelo djelo anketom časopisa *Time* u kojoj je 58 % žena izjavilo da se ne smatra feministkinjom.

Poput već dobro poznatih podjela na liberalni, marksistički i radikalni, te psihoanalitički i egzistencijalni feminizam, Klein uvodi i manje poznati postmoderni feminizam, s njegovim inačicama kulturalnog, ekološkog, multikulturalnog i rodnog feminizma. U okviru suvremenog feminizma tu su i varijante »gen-x« feminizma, feminizma različitosti – »sluts«, »girlies«, »bitches«, »cunts« i »globals«. »Sluts« se zalažu za jednake seksualne standarde i slijede načelo jednakosti, dok sve ostale skupine ipak žele moć; primjerice, »girlies« to čine drukčijim sredstvima: ne time što su poput muškaraca, već time što se svidaju muškarcima. Ženska vrsta koja se izdvaja, i kojoj autorica nesumnjivo pripada, jesu »warrior women«, koje u suvremenim okvirima nose ideale prve generacije i prvog vala druge generacije – dakle, načelo jednakosti, smatrajući da žene nisu žrtve, već su odane grčkim vrlinama poput časti, dužnosti i dostojanstva, a puno manje pitanjima vlastite seksualnosti, ženskosti ili uopće (žen-skog) sebstva.

Uvođenjem ideje o ženi ratnici, Klein štuje onu najveću kvalitetu u žena – spremnost da ne budu žrtve i izazivaju sućut tražeći zaštitu, te smatra da odgovornost za odluku žele li biti žrtve ili prodrone i uspješne žene u konačnici ipak počiva na samim ženama ako ih želimo, ali i trebamo tretirati kao odrasla bića. Tvrditi da je patrijarhat u potpunosti odgovoran za bijedno žensko stanje znači skinuti sa žena svu osobnu odgovornost, što, banalnijim rječnikom rečeno, znači tretirati ih kao maloljetnu djecu nespemnu preuzeti odgovornost za svoje postupke. Jer odabir u konačnici postoji za sva razumna bića, a pitanje partijarhata naprosto je pitanje ustroja koji se kosi sa zdravim razumom. Histerični feminizam upravo je suprotan tome, te »vrišti« o seksizmu svaki puta kada neka žena iz nekih razloga ne uspije nadmašiti muškarca. Ipak, autoričino slavljenje »žene-ratnice« i apoteoza slobodne, razumne odluke neće riješiti daleko složenije pitanje ustrajnosti ženskog mazohizma.

Uspirkos činjenici da studija Ellen R. Klein odlično i argumentirano iznosi razloge zbog kojih nam se militantnost suvremenog feminizma ne sviđa, isto kao ni otvorena ženska borba za premoć nad muškarcima, pokušaj dokazivanja *ne da su jednake muškarcima već bolje do njih*, ili uopće feministička histerija, ipak, u svom je bitnom vidu jednostrana, a tu prije svega mislim na apoteozu jednakosti. Jednostranost same kritike upravo potječe, čini mi se, od činjenice da Ellen R. Klein malo mjesta posvećuje psihoanalitičkom feminizmu, odnosno činjenici da je pitanje različitosti upravo pitanje koje problematizira psihoanalitički feminizam, upućujući na različitost psiho-seksualnih identiteta muškaraca i žena, koji nisu samo socijalno konstruirani. Ipak, u izgradnji zdravijeg društva, kao i odanosti borbi za ženska prava, te poboljšanju društva i za muškarce i za žene, moramo priznati da ideja jednakosti mora biti utemeljena u ideji različitosti. Dakle, razgraničiti područje gdje trebamo biti jednaki (područje zakona) i područje gdje smo različiti.

Smatram da valja ustrajati na ideji različitosti, a ne jednakosti, koja, ako slijedimo Ellen R. Klein, upućuje da žene trebaju postati poput muškaraca: prodorne, autonomne, cijenjene od svijeta javnosti, prave »žene ratnice« u koje, to nema sumnje, možemo i nju svrstati, jer su to žene koje su uspjele u muškome svijetu. Uobičajen je naziv za takve žene »token-women«, izuzetke koji uspijevaju, ali, nažalost, rijetko služe kao modeli poistovjećenja drugim ženama, već isključivo modeli zavisti i strahopoštovanja (način na koji su žene doživljavale, primjerice, George Eliot u 19. stoljeću).

Nemoguće je, kao što to čini Ellen R. Klein, zanemarivati dostignuća psihoanalize u feminizmu: radilo se pritom o feminističkoj rehabilitaciji psihoanalize J. Mitchell/J. Rose, ili o iznimno utjecajnom djelu N. Chodorow o reproduciranju patrijarhata preko žena (a ne muškaraca!), iz kojeg je jasno zašto u liberalnim društvima veći otpor feminizmu pružaju žene negoli muškarci. Klein postavlja ista pitanja kao i psihoanalitički feminizam: t.j., zašto žene i dalje pristaju na određenu ulogu – psihoanalitičkom terminologijom, na mazohizam – no odgovor na tako teško pitanje čini se lakše dati preko psihoanalitičkih uvida, kao što čini Chodorow, objašnjavajući reproduciranje patrijarhata preko nesvjesnog prenošenja osjećaja za skrb o drugima isključivo na djevojčice.

Svakako je razlog zbog kojega Ellen Klein osjeća takvu odbojnost prema pojmu različi-

tosti, bez kojeg ipak danas ne možemo promišljati rodne odnose, to što određene feministice ženski pol opreke – empatiju, skrbnost i manjak agresije – uzvisuju kao apsolutno pozitivan pol dok je muški pol opreke – autonomnost, prodornost i agresija – shvaćen izrazito negativno.

No, pitanje različitosti koje je, prema Ellen Klein, nanijelo štetu feminizmu, ipak je danas ključno za bilo koji pomak unutar feminističkog mišljenja. Ako pokušamo odrediti tu bitnu različitost i ustvrdimo veću mušku agresiju (a to nije ustvrdila samo psihoanaliza već i neuro-znanost, pa je teško te znanstvene činjenice zanemarivati) i sklonost potiskivanju ionako manje agresije u žena, pa nadalje ustvrdimo učestalost depresije kao dominantno ženske bolesti (a ona je upravo pounutarnjenje agresije, okretanje agresije prema sebi), onda se ideja boljeg društva svakako sastoji u ublažavanju tih krajnosti, kretanju prema jednakosti koja bi uzimala u obzir različitost, a ne – što odista čini patrijarhat! – u pojačavanju različitosti, slavljenju i poticanju ionako već dovoljno prisutne muške agresije, nasilja nad ženama, machizma i slavljenju ženske bolećivosti, trpeljivosti i neprimjetnosti.

Željka Matijašević

Leo Pessini

Distanasia

Ate'quando prolongar a vida?

Colecao Bioetica em Perspective 2, Editoria do centro universitario Sao Camilo, Sao Paulo 2001.

Već od svoga pojavka, bioetika se smatra interdisciplinarnom znanosti i nastoji u naš biotehnološki svijet unositi etičke principe te tako učiniti da znanosti budu znanosti s ljudskim licem.

Svima je već i kod nas ta riječ u uhu, pa i običnom čovjeku s ulice, što znači da je Hrvatska u širokom krugu zemalja gdje se bioetički problemi uočavaju i diskutiraju. Uz ona »američka« i »europska« bioetička promišljanja, zanimljiva su i ona u Latinskoj Americi, gdje bioetički problemi nose jasan pečat kulturne, društvene i povijesne uvjetovanosti svojega podneblja. Tako se je 2001.